

надлежности данного слова и той или иной части речи.

4) (С)начала дерево пускает корни, а потом уже растет (в)верх. 2) (С)начала и до конца праздника улыбка не сползала с его лица. 3) (На)лицо тебе вдруг брызнет роса серебристая. 4) Все матросы и офицеры корабля были (на) лицо. 5) Крепко не полюбилось (в)начале Герасиму его новое житье (И.С.Тургенев). 6) Раз (в)начале осени Кирилл Петрович собирался в отъездное поле. 7)Я (в)первые увидел все разнообразие красок русского ненастья. (К.Паустовский). 8) (В)первые дни уроков почти не было. 9) Они скакали (на)встречу или отступив от дороги, пересекали (на)прямую, забегая со стороны. 10) Самый большой и хищный зверь, (на)встречу с которым я мог рассчитывать здесь, была лисичка (В.Бианки).

4 задание

Определите, к какой части речи принадлежит слово. Используйте все возможные приемы.

1) Лучше друг (в)дали, чем враг (в)близости. 2) Работа агитаторов (в)конец разлагала белые части (Д.Фурманов). 3) За последние три года овраги подошли к саду (в)плот-

ную. 4) Будет ведь такое время, когда человек научится спускаться (в)глубь океанов, до самого дна, и подниматься (в)высь – до луны, до планет (В.Бианки). 5) Я долго не мог забыть этого белоголового малыша и (в)тайне осуждал маму (К.Паустовский). 6) Я (в)тайне надеялся, что в этот раз Дерсу поедет со мной в Хабаровск (А.Арсеньев). 7) Воробьи взметнулись стайкой и рассыпались (в)дали. 8) Тотчас заиграла музыка. Она уходила (в)даль, затихала, как будто оглядывалась (К.Паустовский).

Түйіндеме

Берілген мақала өзекті мәселенің бірі – үстеудің жаң - жақты жазылуын қарастырады. Дұрыс таңдау жасау үшін: бірге жазылуын, бөлек жазылуын және дефис арқылы жазылуын автор бірнеше тәсілдер жиынтығын ұсынады.

Conclusion

This article is devoted to the actual problem of differential adverb writing.

The complex of some criteria's that will help to make a right choice in their writing is given: written in one, separated or with hyphen.

Мамиева Б.О., филология ғылымдарының кандидаты
Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты

I. ЖАНСҮГІРОВТИҢ «ҚҰЛАГЕР» ПОЭМАСЫНДАҒЫ СУРЕТКЕРЛІК ШЕБЕРЛІК

Ақын «Құлагер» поэмасын 1936 жылы жазған. І.Жансүгіров бұл поэмасында қазақ халқының өмірін, өткен оқиғалар тоғысын, даму, өзгеріс тұрғысынан қарап, әлеуметтік-қоғамдық проблемаларды жеке адамдардың тағдырын, нақты, реалистік көркем тұлғалар арқылы бейнелеген.

Шығармаға ХІХ ғасырдың екінші жартысында дүниеге келіп, ХХ ғасырдың басында опат болған, әрі ақын, әрі сазгер, күрескер азамат Ақан сері Қорамсаұлының өміріндегі драмаға толы, трагедияға ұласқан оқиға негізге алынған. Ақан серінің тағдыры – ешкімге ұқсамайтын қызғылықты, азабы мен күресі көп күрделі тағдыр [1;134]. Ақанның ақындығы да, әншілігі де, серілігі де Құлагермен тікелей сабақтас. Құлагер – оның өмірінің

жартысы, жарқын жағы. Сондықтан шығармадағы Құлагер трагедиясы – Ақан трагедиясы. Поэманың реалистік күші де, әлеуметтік өткірлігі де осы өзекті тақырыпты шебер де әсерлі жеткізумен көрінеді.

Поэма сюжеті былай басталады:

Автор бастапқы шумақтарында оқушының ойына Ақан туралы аңызды салады да, шығарманың кейінгі бөлімдерінде лирикалық шегініс арқылы «Қайыңды көлеңкелеп отырған қара шалдың» бастан кешкен оқиғаларына ауысады, момақан тау, шипа көл, тыныш алаңда қарағай басында қу бас ілінген ағаштың көлеңкесінде бір қара шал отырғанын баян етеді. Қара шал –Ақан. Кеуіп қалған қу бас – Құлагер аттың басы [2;68]. Ақын өз кейіпкері Ақанның тентіреп, тау-таста жүру

себебінің әлеуметтік-қоғамдық сырын ашады.

Поэмада Ақан сері мен Батыраш бұрыннан бірін-бірі білетін адамдар ретінде суреттеледі. Өр көңіл, жуан кеуде Батыраш сұлу әйел, жүйрік ат, бақ-дәулет тек өзінде болуын қалайды. Арқаға даңқы шыққан Құлагерге қызығып, Ақанға кісі салып, алтын жамбы, жесір әйел, үйірлі жылқыға атын берсін деп сәлем жолдайды. Бұл сұрауға илікпеген Ақанға кек сақтап, ерегісіп, жүйрік Көктұйғынды сұлы жегізіп, сүт беріп мәпелейді.

Ат шабысқа жиналғандардың ойы, түйсігі өздерінің ортасының өмір салтынан қашық емес екенін, жүйрік атты өзге байдың алдында салтанатын асыру үшін, атақ-абырой үшін ұстай-тынын көрсетеді. Ақын Батырашты қазақ билеушілерінің бүкіл сипаттарын бойына жинаған образ ретінде берген. Аты бәйгеден келмеу деген ол үшін өліммен тең қорлық болып саналады.

Ал Ақанның жүйрік тануы, бағалауы мүлде басқаша. Ол Құлагердің бойынан өзінің жан рақатының сарқылмас азығын, сұлулық пен әсемдіктің көзін табады. Сондықтан да оны адамдай құрметтейді.

Ақын поэмада жүйрік аттың да теңсіздік үстем қоғамда бір-біріне қайшы екі түрлі мақсатқа қызмет еткенін асқан шеберлікпен суреттеген.

Астың бір мезгілінде ән тындап отырған елдің көңілі аңызға айнала бастаған Құлагерге ауысады. Біресе Құлагерді, біресе Көктұйғынды мақтап, жамандап, әр қилы сөз айтқан әлдекімдер Батыраш пен Ақанның арасына от салады. Батыраш өзінің байлығын бұлдап Ақанның кедейлігін, жалғыздығын бетіне басып: «төренің атын ерттеп мінген байғұс ел Қарауыл едің», – деп кемсітеді. Ашудан жарылған ақын «Құлагер Көктұйғынның басы-көзін су ғып озбаса, атым сенікі», – деп серт байлайды. Онда, ақын Құлагерге тағдырдың не дайындап қойғанын қайдан білсін: «Ауылым қонған Сырымбет саласына», – деп шырқап салған әнін жалғастыра береді.

Қазақтың бұрынғы салты бойынша қайтыс болған дәулетті тұқымның ұрпақ-

тары аруақты еске алып, шамасы келсе үш жүзге хабарлап, үлкен ас берген. Кең далаға әйгілі болған осындай астың бірі Арқада Ерейменді мекен еткен, малы көп, малайы мол, бірнеше әйел алған, үрім-бұтағы қаулап өсіп бай болған, жасы тоқсан төртке келіп өлген керей Сағынайға берілген. Бұл ас шамамен 1850-1860 жылдар арасында өтеді. Оған Құлагерін алып Ақан да келеді. Ілияс Жансүгіров поэманың «Ас» тарауында қазақ өмірінің, тұрмыс салтының тамаша білгірі екенін көрсетеді. Ақын қысқа ғана штрих жасап, кішкентай деталь арқылы әр түрлі адам бейнелерін, тұрмыс суреттерін жасайды:

*Әр елдің бұқалары, өгіздері,
Қызыл көз, саба құрсақ – семіздері,
Жерлерден жарты ай жүріп келген дер бар,*

Келінті пәленше де дегізгелі [4; 324].

Сонымен бірге шартараптан тойға келген халықтың көптігін көрсетуде «ел», «адам», «халық», «көпшілік» сөздерін қолданбай, аймақ, өлке атын жұрттың орнына шебер де ұтымды пайдаланып, былай көрсетіледі:

*Қараөткел келіп жатыр, Қарқаралы,
Кереку, Баян, Семей, Торғай – бәрі.
Жетісу осында кеп құйып жатыр,
Арқаға аунап шөкті Қаратауы...* [3;18].

Осы «Ас» бөлімінде ақынның тағы бір шеберлігі, сөз қолданысының көркемдік тұсын аңғаруға болады. «Я» дыбысына аяқталып тұрған ұйқас өлең жолдарына өзіндік әр беріп тұр:

*Арқаның жазы жібек, жері сая;
Қоңыр жаз самал соққан күн жылмай.
Қазақты асқа келген Арқа күтті,
Су беріп бал бұлақтан, кілем жая.
Тәтті жсал, қазы, қарта мая-мая,
Дамылсыз дастарқанды жүрген жая.
Жігіттер тынымы жоқ, табақ тасып,
Болғансып релеп-тепшіп, бая-шая* [3;325].

Асқа жиналған қыл сақал, қолпаң киімді саба-саба қымыз ішіп, тау-тау ет жеп жатқан жуандарды ащы сатира, улы ирония, кекті күлкі тілімен шебер суреттейді.

*Бір үйде тұздықтаған тәтті табақ,
Бір үйде ет тартылмай қаққан жалақ.
Бір жерде табақ теуіп, етке өкпелеп,*

Боқтасып бір үй жатыр жерді сабап
[4;19].

Осыдан кейін ақын асқа келгендерді шолып көрсетіп, адам бейнелерінің тұтас галереясын жасайды.

Бір үйде бауырсақтай бәйбішелер отырса, бір үйде шымырлаған қобыздың үні естіледі. Енді бірінде шынашақтай бала мен кәрі ақын айтысып отырса, бірінде құранмен жем түсірген молда ысқырынады.

Келіншек – жас жауқазын, сарымсақтай,

Қыздар да пісіп отыр, қауыншақтай;

Ақ тамақ, алма бетті арулар жүр

Қыдыртқан бақалшылар сабыншықтай...

[3;20], – деп өтіп жатқан асты жандандыра түседі.

Әдебиет теориясында «теңеу – ұқсас, ортақ белгілердің негізінде бір затты екінші затқа теңеу арқылы сипатталушы нәрсенің бейнелік, көркемдік, эмоционалды-экспрессивтік сапасын күшейтетін, сол нәрсені жаңа қырынан танытатын стильдік тәсіл» делінген [5]. Ендеше, ақынның осы бөлімде қолданған «Бір үйде бәйбішелер бауырсақтай», «Келіншек – жас жауқазын сарымсақтай», «Қыздар да пісіп отыр қауыншақтай», т.б. қазақ теңеулері оның ұғымына жатық теңеулер мен айшықты сөз кестелері шебер екенін танытады.

Ақын ас беріп жатқан үй иелерінің ата-анасының аруағының алдындағы перзенттік парызын өтеу емес, бар ниеттері әкеден қалған мол дүниемен өз даңқтарын шығару, атақ жинауға тырысуы екенін көрсетеді.

Жиылған көп күшіген әрбір тұстан,

Қалмастан қарға-құзғын түгел ұшқан.

Тояттап қазы, қарта, түйе кекірік,

Қып-қызыл билер жатыр қымыз құсқан

[4;21], – деп халықтың малын шашып жасаған астың қызығын көріп, тойғаннан кейін «табақ теуіп», етке өкпелеп, боқтасып, «жер сабайтындар» – қызылға жиылған қарға, құзғындар.

Ал малшы, жалшы, кедейлер астың ауыр еңбегін иығымен көтеріп, мойындарына дорба асынып жүр:

Бір үйде өлеңші отыр жұрт мақтаған,

Сөз сатып, тиын тілеп елді ақтаған.

Толтырып сүйек-саяқ дорбасына

Бір қора қайыршылар жүр қаптаған.

Илияс халықтың қадірін асыратын әдет-ғұрып, салт-сананың жарасымдылығын дәріптеп, адамды табына, тегіне, дәулетіне қарап мың құбылатын сорақы қылығын әжуа етіп, мысқылдайды. Заман адамының психологиясын айнытпай береді.

Әдебиетте талант пен дарынсыз адам арасындағы күрес үнемі ақын-жазушылар шығармаларынан көрініс тауып келеді. Балуан күреске талтаңдатып, ноқтасын сыпырып әкеп, ортаға бірінші шығарған түкті қараны бейнелегенде ақын оны жолбарысқа, бұқаға, бураға теңейді. Күреске шыққан кеңкөк төс, кең жауырын, үңгір қараға қарсылас табылмай тұрғанда малшы жігіт Жақып шығады. Ақын оны сексеуіл, шегіртке, оқ жылан, шортан, көк бөрі сияқты метафоралармен бейнелейді.

Метафора, ауыстыру (грек тілінде ауытырып қою деген мағына береді) – екі нәрсені, құбылысты салыстыру және жанастырып-жақындастыру негізінде астарлы тың мағына беретін бейне сөз немесе сөз тіркесі. Ол әдебиетте сөздің бейнелілік, суреттілік қасиетін арттыратын сөз құралдарының бірі [5].

Бірін қара қабанға, екіншісін сары мысыққа теңейді. Екеуі өлерменге келгенде халық оларды айырып жібереді. Жан беріп, жан алған осы ғаламат динамикалы арпалысты өмір мен өлім тайталасы ретінде бейнелейді.

Сахара өміріндегі ерекше серуен, халықтың серпінді күшінің думанындай қызықты бір рақаты – ат шабыс дәстүрін ақын дәлді детальмен, нақты сурет арқылы, зор шабытпен жырлайды. І.Жансүгіров бұл орайда ғасырлар бойы қалыптасқан, фольклорлық көркемдік тәсілдерді, тұрақты теңеу, метафора, эпитет жүйелерін мол қолданады.

Бәйгеге 1300 тұлпар қатысады. Осылардың ішінде қазақ қиялындағы ең жақсы ат болып суреттелетін Құлагер белгілі ат сыншысы Күреңбайдың көзімен «Құлагер» тарауында беріледі. Поэманың осы тұсында көрінетін Күреңбай сыншы бейнесі оқушының ойында мол

эсер қалдыратын бейне. Жұрт атына күліп, Ақанды келеке қылғанда, сыншы тұлпарды көріп:

Сыншының келіп көрді отыз-қырқы,

Күреңбай көріп деді:

«Жаман сұрқы,

...Алдыннан ұмтылғанда аң құтылмас, Артынан жөнелгенде жетпіс жылқы! – дейді.

Күреңбайдың сөзіне жиналған қауым таң қалады. Сөз соңында

Күреңбай:

Егер де шын жылқыны мен танысам,

Хақ мұның қырып-жойып бәйге алмағы [3;331] – деп шын жүйріктің бағасын беріп кетеді.

Поэмада Ілиястың ақындық шеберлігін нақты танытатын тұсы – Құлагерге берген сипаттамасы. Ғалым Р.Нұрғали өзінің «Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры» зерттеу еңбегінде Ұлы Абайдың «Аттың сыны» өлеңінде жүріске берік, ұзақ сапарда иесін жолда қалдырмас «Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ» берік аттың бейнесін жасаса, Ілияс ақын халық фольклорына сүйене отырып, ұшқан құстың қанаты талып, жүгірген аңның тұяғы күйетін, ұзақ жерге шабатын өрен жүйрікті сипаттағанын атап көрсетеді [6;240].

Абай өлеңінде:

Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ,

Қой мойынды, қоян жақ, бөкен қабақ.

Ауызомыртқа шығыңқы, майда жалды,

Ойдық желке, жіңішке келсе сағақ, – деп жануардың сыртқы пішінін шеберлікпен суреттейді. [7;38].

Сонымен бірге Ілияс Жансүгіровтің ат мүсінін сипаттауында Абай суреттеген ат мүсінімен қарайлас келетін тұстары да бар. Мысалы:

Абайда

1. Қамыс құлақ
2. Қой мойын
3. Қоян жақ
4. Ой желкелі үңірейген болса
5. Тояттаған бүркіттей салқы
6. Жуан тақыр бақайлы жұмыр
7. Шынтағы қабырғадан тұрса

Ілияста

1. Қамыс құлақ
2. Бұлан мойын
3. Қуарған жақ
4. Қақпан бел, қалбағайлы үңгір сағақ сағақ

5. Түлкі төс төсті

6. Сом аяқ, быртық бақай, болат тұяқ тұяқ

7. Құс топшы, қос шынтағы аулақ қалыңқырақ

Осы бәйгеге қатысқан мың үш жүз жүйріктің алдына төрт саңлақ шығады. Кенет бір ат көрінбей қалады. Батыраштың Көктұйғыны, Айтпақтың Күреңі, Шорманның Буырылы зуыдап келеді. Құлагер жоқ!...

Поэманың «Жалғыз қазық» тарауында құстай ұшып, Көктұйғынмен құйрық тістесіп келе жатқан Құлагердің үстіндегі бала тізгінді жіберсе-ақ өзге аттарды артқа тастар сәтте, Көкөзектегі қылтада мерт болған трагедиялық картинасын көрсетеді. Екі көзі қанталап, бойын ыза кернеген жендет жанаса беріп, заулап келе жатқан Құлагерді шекеден айбалтамен сақ еткізіп ұрып жібереді. Ақын бұдан кейінгі қайғылы халді ақын аллегориялық, символикалық сипатпен береді.

Қайғылы ақын, қанатынан айрылған Ақан сері адамды жоқтағандай, Құлагердің ажалына арнап аяқ астынан суырып салып трагедиялық ән шығарады. Осы тұста І.Жансүгіров Ақан серінің әйгілі әнінің мәтіні шебер пайдаланған:

...Құлагер, жаз жайладым, қыс жайладым,

Артына қызды ауылдың көп байладым.

Жеріне қамшы тимес, пышақ тиіп,

Құшақтап қу басыңды ойбайладым... [3;161].

Поэма туралы зерттеуші ғалым М.Қаратаев «Бай, бай, Құлагерім» әнінен бастау алып, реалистік сюжетке құрылған, эпикалық қуаты ерен, сезімді тасытып, қиялды шарықтатқан «Құлагер» поэмасы шын мағынасында поэзияның сұлу сарайы, Жансүгіров творчествосының биік шыңы», – деген болатын.

Құлагер өлімін Батыраштан көрген қалың жұрт әуелде толқындай көтеріліп, селдей қаптап, құныкерді таптап жібередей болады, бірақ дәлелді айғақ табылмай, Алтай жағы мойындамайды. Батыраш болса: «сыбағалы бәйгемді бермедіндер», – деп жер тепкілеп, Керейлердің өзіне пәле салады.

Тіпті болмаған соң «Қарауылдың бір жылқысын тартып сойдым, неғыла-

сындар, керек болса, еліңді шабам»,– деп қорқытады. Бір-біріне көнбей аяғында көпшілік тарап кетеді. Айдалада Құлагердің басын құшақтап зарлап, жылап, көзінен қанды жасы ағып Ақан сері отыр: «Қош, енді қалдың кейін, Құлагерім! Тұрмадың жысылғаннан жылап едім. Жалғанда саяқ жүріп таяқ жедім, Көретін күнім шығар бұ да менің... [3].

Ақын Ақанды қаныпезерлікке, арамдыққа қаны қас, таза, ірі мінезді, кісілікті, әулие ретінде көрсетуге барын салған.

«Сюжет – өзара жалғасқан оқиғалар тізбегі, біртұтас желісі» [1;612] десек, ақын поэма сюжетін ширақ дамытып отырған. Кейіпкерлері де көп емес. Тартыс бір ғана мәселенің – Құлагердің төңірегінде өрбіп, сол арқылы қоғамдық-әлеуметтік өмірдің бар шындығы ашылды [5;136].

Құлагер – Ақан серінің сұлулық, әсемдік идеясы еді. Құлагерді өлтіру ақын, әншінің көркемдік мұратын өлтіру болатын. Поэмадағы әсемдікті, жарықты қара түнектің жұтуын бейнелеген ақын поэмасының оптимистік рухы қайғыдан туғанмен өр, мәңгі жасайтын, халық жүрегінен орын алған, қанды қол жендетке қарғыс таңбасын бастырған өрен тұлпарға ескерткіш орнатқан «Құлагер» әнінің туып, таралуында жатыр.

Қорыта келгенде, Ілияс Жансүгіровтің «Құлагер» поэмасы қазақ поэзия-

сы жанрында өзіндік көркемдік айшықтары мол өзіндік із қалдырған туынды болды.

ӘДЕБИЕТ

1. Қазақ әдебиеті.Энциклопедия. Алматы., 1999.
2. Қаратаев М. Ілияс Жансүгіров. Алматы., 1961.
3. Жансүгіров І. Поэмалар. Алматы., 1983.
4. ЖансүгіровІ. Құлагер. Өлеңдер. Алматы., 1974.
5. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. Алматы., 1969.
6. Қаратаев М. Ілияс Жансүгіров. Алматы., 1961.
7. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. Астана, 2002.
8. Әбдрахманов Т. Ақын сыры. Алматы., 1965.

Резюме

В данной статье рассматриваются художественные особенности поэмы И.Джансугурова «Кулагер». А также определена роль поэмы в казахской литературе, место поэта в данной литературе.

Conclusion

This article considers artistic peculiarities of zhansugurov's poem «Kulager». It defines also the role of the poet and his poem in kazakh literature.

Молдахметова Г. М., аға оқытушы

Тойымбетова Д.С., оқытушы

Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЖАЛПЫ ПСИХОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Әлемдік жаһандану үрдісінің ықпалымен еліміздің қоғамдық-тарихи, саяси-әлеуметтік жүйесін жүріп жатқан жаңару процестері өткен тарихымызды объективтік тұрғыда дұрыс бағалауға, сан ғасырлар бойы қалыптасып, ата-баба тарихынан бізге жеткен рухани қазыналарымызды бүгінгі күн талабына сай пайдалануға мүмкіндік тудырып отыр. «Егер біз мем-

лекет болғымыз келсе, өзіміздің мемлекетімізді ұзақ уақытқа меңзеп құрғымыз келсе, онда халық руханиятының бастауларын түсінгеніміз жөн», – деп елбасымыз Н.Ә.Назарбаев та атап көрсеткен [1]. Олай болса, қазақ халқының сан ғасырлық мәдени бай мұрасын, әсіресе психологияға байланысты асыл қазыналарын ғылыми-теориялық тұрғыда талдауға